

רבקה רביב

הפסקת האלילות בישראל בתקופה הפרסית עיון בין-תחומי

תופעת האלילות כחלק מחייו של עם ישראל נזכרת לאורך המקרא, בעיקר למן תקופת השופטים ועד לחורבן בית ראשון, ומלחמתם של נביאי ישראל בתופעה לא הועילה. במאמר נבחן את השאלה האם נעלמה האלילות מישראל בימי שיבת ציון. נבחן את השאלה מתוך עיון בשלושה תחומים: הן בספרי המקרא האחרונים, הן בממצאים הארכאולוגיים מהתקופה הפרסית, והן על פי הערכות מאוחרות של החכמים בספרות חז"ל. העיון הזה יוביל אותנו למסקנה שאף על פי שתופעת האלילות הייתה בעיית עומק בישראל לאורך תקופה ארוכה מאוד, ואף על פי שהיא המשיכה לרווח בחברה הנכרית, היא נעלמה מחייו של הציבור היהודי שחי בתקופה הפרסית בארץ ישראל.

האלילות בישראל עד לסוף ימי בית ראשון לפי עדות המקרא

האמונה באלילות והפולחן האלילי עמדו במוקד עניינם של נביאי ישראל מימי המדבר, תקופת השופטים וכל ימי בית ראשון, והם נלחמו באלילות מלחמת חרמה. מלחמתם החריפה של הנביאים לא הועילה. אפילו אזהרותיהם שבעוזן האלילות תחרב הארץ ויחרב המקדש לא הועילו. לפי ספר מלכים האלילות הקיפה את כל יושבי מלכות ישראל הצפונית והייתה הסיבה המרכזית להחרבתה ולהגליית יושביה הישראליים:

וַיִּצְבוּ לָהֶם מִצְבּוֹת וְאֲשֵׁרִים עַל כָּל גְּבֻעָה גְבוּהָ וְתַחַת כָּל עֵץ רַעֲנָן... וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם מִסְכָּה שְׁנֵי עֲגָלִים וַיַּעֲשׂוּ אֲשֵׁרִה וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ לְכָל צְבָא שָׁמַיִם וַיַּעֲבְדוּ אֶת הַבַּעַל. וַיַּעֲבִידוּ אֶת בְּנֵיהֶם וְאֶת בְּנוֹתֵיהֶם בָּאֵשׁ וַיִּקְסְמוּ קְסָמִים וַיִּנְחָשׂוּ וַיִּתְמַפְּרוּ לַעֲשׂוֹת הָרַע בְּעֵינֵי ה' לְהַכְעִיסוֹ. (מל"ב יז, י-יז)

הכתובים מזכירים שני אלים מרכזיים: האשרה והבעל, ומגוון של צורות פולחן: עגל מסכה, מצבות, אשרות, הקרבת בנים, קסמים וניחושים. הכתוב המקיף: "על כל גבעה גבוהה ותחת כל

1 אמנם הובס מעיר שיש להיזהר מקריאה ראליסטית כפרק, וטוען שניסוח התיאור במלכים פרק יז מושפע מהתאולוגיה של כותביו. ראו: T. R. Hobbs, *2 Kings (WBC)*, v. 13, Texas 1985, p. 224. להערכתו יש

עַץ רַעְנָן מופיע גם בדברי הנביא ירמיהו, הפועל בירושלים ערב חורבנה, כמאה שנה לאחר חורבנה של המלכות הישראלית: "כִּי עַל כָּל גְּבֻעָה גְבֻעָה וְתַחַת כָּל עֵץ רַעְנָן אַתָּה צָעָה זָנָה" (ירמיה ב, כ).

ירמיהו מגנה כמיוחד את פולחן הקרבת הבנים שהתקיים בירושלים, ומתרה שבעוון הפולחן הזה תהרב העיר.² בהמשך טוען ירמיהו שעבודת האלילים הייתה תופעה עממית,³ שכללה פעילות עממית של הקטרה ונסכים: "לְכָל הַבָּתִּים אֲשֶׁר קִטְרוּ עַל גְּגֹתֵיהֶם לְכָל צָבָא הַשָּׁמַיִם וְהַסֵּף נִסְכִּים לְאֱלֹהִים אֲחֵרִים" (שם, יג). לפי דבריו גם הגולים למצרים, לאחר רצח גדליה, המשיכו בפולחן האלילי גם בהיותם בגלות.⁴

גם בנבואת יחזקאל, שפעל בבבל ערב החורבן ולאחריו, האלילות נחשבה העוון המרכזי של יושבי הארץ.⁵ כך עולה לאורך כל פרקי התוכחה של הנביא בחלקו הראשון של הספר בפרקים א-כד. לדוגמה, בפרק ח מתאר הנביא פולחן אלילי המתרחש במתחם המקדש הירושלמי, ובפרקים טז ו-כג מוצגים יושבי ציון עובדי האלילים כרמותה של אישה נשואה המתנהגת כזונה מופקרת שאין לה דורש.

מנבואת יחזקאל בפרק כ עולה שהתופעה האלילית היא תופעה מעמיקה שליוותה את ההיסטוריה הישראלית למן ימיה הראשונים באופן רציף עד לימיו. את דבריו אפשר לאשש בסיפור המקראי, ונזכיר בקצרה מספר עדויות: בסיפורי האבות – מזכרת אלילות במשפחת תרח אבי אברהם,⁶ ובמשפחת יעקב;⁷ בימי המדבר – סיפור העגל,⁸ עבודת השעירים,⁹ סיפור

מידה של צדק בדבריו מאחר ופולחן אלילי שהיה כרוך בהקרבת בני אדם נזכר בנוגע למלכות יהודה ולא למלכות שומרון (כמו בירמיה יט, יז), ובכל זאת חטא האלילות דבק במלכות שומרון, בפרט בימי בית עמרי, על פי ספר מלכים ונבואות הושע ועמוס. ראו: מל"א טז, לב-לג; שם כב, נד; מל"ב א, ב; שם י, יח, כח; שם יג, ו; הושע ב, טז; שם ד, יב-יד; שם יא, ב; שם יג, ב; עמוס ה, כו.

2 ירמיה ב, ג-יב. לפי נבואת ירמיהו עבודת האלילים לא הייתה הסיבה היחידה שבעטיה נחרבה ירושלים, והוא מונה שלל תופעות קשות אחרות: תרבות חיים של שקר וחוסר אמון (ירמיה ה, א-ה), חילול שבת (שם יז, יט-כז), רצח, פגיעה ברכוש הוולת וניאוף (שם ז, ט-יד), ובכל זאת אפשר להתרשם שהאלילות נחשבה הגורם המכריע בהחלטה להתריב את המקדש הראשון.

3 קיימת אמנם דעה שעבודת האלילים לא הייתה תופעה עממית והיא הקיפה רק את חצרות המלכים, ראו י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, א-ח, ירושלים 1967, עמ' 667-672. מכל מקום מרכזיותה של התוכחה על האלילות בספרי בית ראשון מעידה שהתופעה הייתה עממית והיא רוחה בכל שכבות הציבור הישראלי, ראו: ש' יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים, ירושלים 1977, עמ' 177 (להלן: יפת 1977).

4 א-ח. יש פרשנים שציינו שהצגתם של הגולים למצרים כה שלילית במגמה לחזק את התפיסה שעתידי של עם ישראל הוא בגולי ככל בלבד. ראו: ירמיה כד, א-י; G. L. Koon, P. J. Scalise, T. G. Smothers, *Jeremiah 26-52 (WBC)*, v. 27, Texas 1995, pp. 262-263.

5 כראי לציין שגם לפי נבואת יחזקאל עונם של יושבי יהודה לא מסתכם באלילות והוא כולל מרכיבים נוספים, כמו: חילול שבת, רכילות, רצח, שוחד, גילוי עריות, כמובא ביחזקאל כב, ז-ב.

6 יהושע כד, ב.

7 בראשית לא, יט; שם לה, ב.

8 שמות לב, ג-ד ובפרט בהשתקפות הסיפור בדברי משה בספר דברים ט, יב.

9 ויקרא יז, ז.

בעל פעור;¹⁰ בתקופת ההתנחלות – האלילות נזכרת בספר שופטים; בימי המלוכה הישראלית – הכנסת אלמנטים אליילים לירושלים בימי שלמה,¹¹ מלחמתו של אליהו באלילות במלכות ישראל בימי אחאב¹² ועוד. גם הנביאים שפעלו ערב חורבן שומרון מציינים את עבודת האלילים בשתי הממלכות – לדוגמה, הנביאים עמוס והושע מציינים את חטא האלילות במלכות ישראל¹³ והנביאים ישעיהו ומיכה מציינים אותה כחלק מהקלקלות הקיימות במלכות יהודה.¹⁴

התוכחה על האלילות בחלקו האחרון של ספר ישעיהו

בחלקו השני של ספר ישעיהו ישנה תוכחה ייחודית הנוגעת לאלילות ביהודה. בפרק מ עורך הנביא השוואה ניגודית בין כוהו ועוצמתו של ה' לעוצמתם של הגויים ומגיע למסקנה שאין טעם בעשיית פסלים.¹⁵ בפרק מב מטעים הנביא שבשעת שיבתם של הגולים ארצה יתביישו המאמינים באלילים.¹⁶ המקום המרכזי בו מתייחס ישעיהו לפולחן האלילי הוא בפרק מד, שם הוא מתאר בלעג את עשיית הפסלים.¹⁷

לא ברור האם תיאורי עשיית הפסלים משקפים תיאור ראלי של עשיית פסלים מאחר והמגמה האירונית היא מרכזית בתיאור,¹⁸ מכל מקום יש עניין בטכניקה המשתקפת בהם. בתיאור בפרק מ נזכרות פעולות אחדות: כחירת עץ וחרש עץ, ציפוי בכסף וזהב על ידי צורף.¹⁹ בפרק מד מוסיף הנביא עוד פרטים: "חַרֵּשׁ בְּרוֹל מַעֲצָד וּפְעֵל בְּפֶהֶם וּבְמִקְבוֹת יִצְרָהוּ וַיַּעֲלֵהוּ בְּזוּרֵעַ כְּחוֹ... חֲרֵשׁ עֲצִים נָטָה קָו יִתְאַרְהוּ בְּשֹׂרֵד יַעֲשֶׂהוּ בְּמִקְצָעוֹת וּבְמַחוּגָה יִתְאַרְהוּ וַיַּעֲשֶׂהוּ כְּתַבְנִית אִישׁ כְּתַפְאֲרַת אָרֶם לְשִׁבְתַּת בֵּית" (ישעיהו מד, יב-יג). בתיאור זה יש שיתוף של עיצוב מתכת על ידי חום ועיצוב מרויק בעץ.²⁰ נשאלת השאלה האם התיאורים הללו משקפים את הטכניקה הנפוצה

10 במדבר כה, א-ג.

11 מל"א יא, ד-ח.

12 שם יח, יז-מד.

13 עמוס ה, כו; הושע ב, טו, יט. על זהותם של "ספוח מלככם" ו"כיון צלמיכם כוכב אלהיכם אשר עשיתם לכם", שציון עמוס, עמד הרפר, בתוך: W. R. Harper, *A Critical and Exegetical Commentary on Amos and Hosea*, Edinburgh 1905, p. 138.

14 ישעיהו ב, ו; שם ל, כב; מיכה ה, יא-יג.

15 "ואל מי תדמיון אל ומה דמות תערכו לו. הפסל גסר חרש וצרף בזהב ירקענו ורתקות כסף צורף. המסכן תרומה עץ לא ירקב חרש חכם יבקש לו להקיין פסל לא ימוט" (ישעיהו מ, יח-כ). כדאי לציון שוויטס פירש חלק ניכר מנבואותיו האחרונות של ספר ישעיהו באופן דומה, ראו: J. D. W. Watts, *Isaiah 34-66 (WBC)*, v. 2, Texas 1987, pp. 84-85, 97-99, 136-139 (להלן, וויטס 1987).

16 "גסגו אחר יבשו בשת הכטחים בפסל האמרים למסכה אתם אלהינו" (שם מב, יז).

17 שם מד, ט-כ.

18 על המגמה האירונית של התיאור עמד וויטס, ראו: וויטס 1987, עמ' 143-145.

19 שם מ, יח-כ.

20 יש הרואים בחלק הראשון של התיאור, תיאור של הכנת הגרין (המעצד) בו היו חוטבים את העץ להכנת הפסל ויש הרואים בו תיאור של עשיית צלמית ממתכת. ראו: ע' חכם, ספר ישעיהו (מהדורת דעת מקרא), ב, ירושלים 1984, עמ' תעו-תעז; וויטס, עמ' 141.

בתקופה הפרסית או טכניקה קדומה יותר? לפי מסקנותיו של שטרן, המאפיין הבולט של צלמיות טין מהתקופה הפרסית הוא היותן חלולות.²¹ התיאורים בישעיהו אינם משקפים את השימוש בטכניקה הזאת ונקודה זו מחזקת את התפיסה שתיאורים אלו קדומים לתקופה הפרסית. בפרק נו מטעים הנביא דברי תוכחה הדומים לנבואותיהם של ירמיהו ויחזקאל ונוגעים לרצה אדם במסגרת הפולחן האלילי: "הַנְחִמִים בְּאֵלִים תַּחַת כָּל עֵץ רַעְנָן שְׁחָטִי הַיְלָדִים בְּנִחְלִים תַּחַת סַעְפֵי הַסְּלָעִים" (שם נו, ה).²² החידוש המרכזי של פרקי ישעיהו האחרונים היא התוכחה על אכילת חזיר במסגרת הפולחן האלילי, כמובא בפרק סו: "שׁוֹחֲטֵי הַשּׁוֹר מִפֶּה אִישׁ זֹבַח הַשֶּׁה עֶרְף כָּלֵב מַעְלָה מִנְחָה דָם חֲזִיר מְזִכִּיר לְבִנָּה מִבְּרַךְ אֶוֹן" (שם סו, ג). הקרכת חזיר כקרבן לא הייתה מקובלת בכנען ומקורה הוא במנהגי אלילות מסופוטמיים.²³ התוכחה מעידה על פולחן אלילי פעיל בעם ישראל בימי הנביא.²⁴

ההכרעה מתי נאמר חלקו השני של ספר ישעיהו נוגעת לנושא היעלמותה של האלילות. לפי התפיסה המסורתית כל פרקי הספר נאמרו על רקע ימי מלכי יהודה עד לימי חזקיהו, ולכל היותר עד לימי מנשה. לפי תפיסה זו מובנת התחזקותה של האלילות בחלקו השני של הספר, על רקע המשבר שהתחולל לאחר התוצאות הקשות של מסע סנחריב.²⁵ לפי תפיסות מודרניות החלק השני של הספר נכתב בידי נביא או נביאים, שראו את עצמם ממשיכי דרכו של ישעיהו בן אמוץ, ערב הכרזת כורש.²⁶ לפי שיטה זו עולה שצמצום עבודת האלילים בישראל התרחש לכל המוקדם בימיה הראשונים של תקופת שיבת ציון ולא לפני כן. קיימת תפיסה מרחיקת לכת יותר²⁷ לפיה פרקים מ-סו בישעיהו נחלקים לשני חלקים (פרקים מ-נג, נד-סו), והם משקפים שתי תקופות שונות מימי שיבת ציון – ימי כורש וערב עלייתם של עזרא ונחמיה. רופא, המחזיק בתפיסה השלישית, מטעים שתיאורי האלילות בחלק האחרון של ישעיהו הם מופרזים והם משקפים את החשש מתופעת נישואי התערובת, שלא נזכרת כשלעצמה בפרקי ישעיהו. יוצא אם כך שלכל הדעות אין בפרקי ישעיהו האחרונים כדי להעיד שבתקופה הפרסית המשיכה עבודת האלילים בישראל.

21 א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 180-181.

22 וכדומה מובא בישעיהו מו, ו-ז.

23 יש הרואים בה מנהג מסופוטמי שרבק בגולי בבל, ראו: א' ביליק ושי"א ליונשטאם, אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים, 1958, טו' 90-94.

24 בניגוד לנביאי החורבן, ירמיהו ויחזקאל, לא נקשר חורבן המקדש לחטא האלילות (ישעיהו סו, ט-י).

25 ראו: ר' רביב, "לשאלת התייחסותנו לביקורת המקרא בהוראת תנ"ך", מגדים, ד (תשמ"ח), עמ' 87.

26 היו שתלו תפיסה זו בפירושו של ראב"ע לישעיהו מ, א. ראב"ע מזכיר שיש סוד בהצי הספר (בפירושו לישעיהו מט, ז) עליו הוא רומז, ויש שפענחו זאת על פי התפיסה המחלקת את הספר בין שני מחברים. הראשון שטען זאת במפורש הוא דרדליין בפירושו הלטיני לישעיהו (1775). ראו: י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ח, ירושלים, 1967, עמ' 51-156; מ"צ סגל, "ישעיהו, ס' ישעיהו", אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים, 1958, טו' 928.

27 ראו: א' רופא, "ישעיהו סו, א-ד: הביתות ביהודה בתקופה הפרסית בעיני ישעיהו השלישי", אשל באר שבע, ב (1981), עמ' 27-37; הנ"ל, "בכל זאת ישעיהו השלישי?", על הפרק, 2 (1986), עמ' 7-15; הנ"ל, "בין ייעוד לירידה: ארץ-ישראל בראשית ימי הבית השני", קתדרה, 41 (1987), עמ' 5-6.

הפסקת האלילות בתקופה הפרסית לאור ספרי בית שני המקראיים

בספרי נביאי בית שני המקראיים המובהקים: חגי, זכריה ומלאכי נעלמת התוכחה הקשורה לפולחן האלילי והיא נזכרת בהקשרים ספורים בלבד. בנבואת חגי אין שום תוכחה הנוגעת לאלילות והנביא מוכיח את שומעיו השבים לציון על הימנעותם מבניית המקדש.²⁸ בנבואת זכריה תוכחה הנביא היא בנושאים שונים: בחלקו הראשון של הספר (פרקים א-ח) מובאת תוכחה מיוחדת ליהושע בן יהוצדק,²⁹ ובחלק השני של פרקי זכריה (פרקים ט-יד) נזכרים מספר אלמנטים הקשורים לאלילות, אם כי כדאי לזכור שקביעת זמנם של פרקים אלה נתונה במחלוקת ויש המקדימים את זמנם לטוף ימי הבית הראשון.³⁰ בפרק י נזכר אלמנט הקשור לפולחן אלילי: "שָׁאֲלוּ מֵה' מָטָר בְּעֵת מַלְקוֹשׁ... פִּי הַתְּרַפִּים דִּבְרוּ אֵן וְהַקּוֹסְמִים חֲזוּ שֶׁקָר וְחַלְמוֹת הַשָּׁוֹא יִדְבְּרוּ הַכֵּל יִנְחַמְנוּ" (זכריה י, א-ב). הנביא מוכיח את שומעיו שיש לבקש מה' גשם ולא לפנות לעזרת תרפים, קוסמים וחלומות השווא. לא מדובר כאן בעבודת אלילים פעילה המבטאת בעיית עומק, אלא בפנייה בעת מצוקה לעזרתם של אלמנטים זרים. בפרק יג יש נבואה קצרה לביעור האלילות ונביאי השקר: "וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא נֶאֱמַר ה' צָבָאוֹת אֶכְרִית אֶת שְׁמוֹת הָעֵצָבִים מִן הָאָרֶץ וְלֹא יִזְכְּרוּ עוֹד וְגַם אֶת הַנְּבִיאִים וְאֶת רוּחַ הַטְּמָאָה אֶעְבִּיר מִן הָאָרֶץ" (שם יג, ב). גם כאן אפשר להעריך שלא מדובר בפולחן אלילי פעיל אלא בביעור שמה וזכרה של האלילות הקדומה. בספר מלאכי אין כל רמז לפולחן אלילי בישראל.³¹ בפרק א הנביא מוכיח את הכוהנים המקריבים לה' בעלי חיים עם מומים,³² בפרק ב יש תוכחה סתומה על הפרת הברית עם שבט לוי,³³ על בעילת נשים זרות³⁴ ועל בגידת הגברים הנשואים בנשותיהם.³⁵ בפרק ג יש נבואה על משפט שיעשה בחוטאים: "בְּמִכְשָׁפִים וּבְמִנְאָפִים וּבְנִשְׁבָּעִים לְשָׁקֵר וּבְעֹשֵׂי שָׁקֵר שְׂכִיר אֶלְמָנָה וְיִתוֹם וּמְטִי גֵר" (מלאכי ג, ח). רשימת החוטאים מבטאת בעיקר חטאים בתחום החברתי. בהמשך מציע הנביא לחזור בתשובה בתחום מתנות הכהונה והלוויה: "הַמַּעֲשֶׂר וְהַתְּרוּמָה" (שם, ח).

היעלמותה של התוכחה על האלילות בספרי נביאי בית שני מתחזקת לאור היעלמותה המוחלטת של האלילות מספרי בית שני "ההיסטוריים": אסתר, עזרא ונחמיה. במגילת אסתר לא נזכרים כלל חטאים של יהודי האימפריה הפרסית וההד היחידי לאלילות משוקע בשמותיהם של גיבורי הספר היהודיים: מרדכי ואסתר.³⁶ מכל-מקום אין בכך כדי להעיד שהייתה קיימת אלילות

28 חגי א, ד, ח-ט.

29 זכריה ג, ו-ז; ה, ג-ד; ז, ט-יא; ח, טז-יז.

30 ראו: R. L. Smith, *Micah Malachi (WBC)*, v. 32, Texas 1984, pp. 169-170, 242-249, 281.

31 בלשונו של קויפמן: "המלחמה באלילות של ישראל עוברת כחוט השני כמעט בכל הספרות הנבואית אבל בחגי, זכריה א-ח, ומלאכי היא כבר איננה, התמורה הגדולה כבר נתרחשה בינתיים, שאלת האלילות נעלמה פתאום" (י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ירושלים תשכ"ז, חלק ו, כרך שלישי, ספר ראשון, עמ' 27).

32 מלאכי א, ו-ח, יג.

33 שם ב, ח.

34 שם, יא.

35 שם, יד-טו.

36 ש"א ליונשטאם, "אסתר (המלכה)", אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים 1958, טו' 492-494.

בין יושביה היהודיים של האימפריה. גם בספרי עזרא ונחמיה אין השתקפות של פולחן אלילי בין שבי ציון. בספרי עזרא ונחמיה משתקפות מספר תופעות בעייתיות שהיו רווחות בין השבים, כמו: נישואין לנשים נכריות,³⁷ גבייה בעייתית של חובות מעניים³⁸ וחילול שבת.³⁹ קיל, במאמרו על האמנה בספר נחמיה, מטעים שבניגוד לאמנות קודמות במקרא, כאמנה הזאת בולטת היעדרותה של תופעת האלילות.⁴⁰ בכל האמנות הקודמות נכרתה מחדש ברית בין ה' לעמו בהבטחה להפסיק את הפולחן האלילי ולהיות נאמנים לה' ואילו כאן לא נזכרת הבטחה כזו ותמורתה נזכרות הבטחות הקשורות בעיקרן לתרומות לבית המקדש ולעניינים ספציפיים, כמו נישואין לנשים נכריות, שמיטת הקרקעות והחובות בשנה השביעית ומסחר בשבת.

ספר דברי הימים לא עוסק בתיאור ההיסטורי של ימי בית שני ומשקף את הדרך שבה השתקף העבר בעיניהם של שבי ציון.⁴¹ כמו בספר מלכים בעל דברי הימים את הפולחן האלילי במוקד הבעייתיות של ימי בית ראשון, מכל מקום אין הוא הבעיה המרכזית והבלעדית כמו שהדבר מוצג בספר מלכים. לפי יפת, ספר דברי הימים קושר בין האלילות לבין הפסקת העבודה במקדש בהתאם להשקפותיו של מחבר הספר, כמו בתיאורו על אחז, שהכניס למתחם המקדש פולחן אלילי ובכך גרם להפסקת עבודת ה' במקדש (דה"ב כח, כד, כג-כד). לדבריה: "אף על פי שהתופעה עצמה [האלילות] כבר נעלמה, בכל זאת נשתמרה בישראל תחושת הסכנה שבה והיא הבאה לידי ביטוי בתיאוריו של ספר דברי הימים".⁴²

בספר דניאל השתמר סיפור המציג באופן מובהק את היעלמותה של האלילות מישראל. תנניה, מישאל ועזריה התבקשו יחד עם משתתפי חנוכת הצלם בבקעת דורא להשתחוות לצלם הזהב שהקים נבוכדנצר (דניאל ג, ב-ז), והם מסרבים לכך תוך סיכון נפשם (שם, יב-יד). לאחר שנבוכדנצר פנה אליהם וחזר על איומו להשליכם לכבשן האש הם ענו בנאום אמונה מובהק, המעיד על נכונותם למסור את נפשם: "יָדִיעַ לְהוֹאֵלָהּ לָךְ מִלִּפְאֵי הַיָּי לְאֱלֹהֶיךָ לֹא אֵיתְנָא פְּלִחִין וְלִצְלָם דְּהָבָא דִּי הִקְיִמְתָּ לֹא נִסְגְּד וְדוּעַ יִהְיֶה לְךָ הַמֶּלֶךְ, כִּי לְאֱלֹהֶיךָ אֵין אֲנַחְנוּ עוֹבְדִים, וְלִצְלָם הוֹהֵב אֲשֶׁר הִקְמַתָּ לֹא נִסְגְּדוּ" (שם, יח).⁴³

37 עזרא ט, א-ב, יד; שם י, ג, י-מר; נחמיה ט, ב; שם י, לא; שם יג, ג, כג-כה.

38 שם ה, ג-ו.

39 שם י, לב; שם יג, טו-יז.

40 "קיל, 'למשמעותה של 'האמנה' בימי עזרא", שנה בשנה (חשכ"ג), עמ' 295-312. פתיחת האמנה במילים: "וּבְכָל זֹאת אֲנַחְנוּ בְּיָמֵינוּ אֲמָנָה וְכִתְבִים וְעַל הַחֲתוּמִים שָׁרִינוּ לְיָיִנוּ פְּהִינְנוּ" (נחמיה י, א) עוררה מספר חוקרים לטעון שהלא כל האמנה לפנינו וחלקה הראשון קטוע, מ"מ כבר נדחתה טענה זו, ראו: L. W. Batten, *The Books of Ezra and Nehemiah* (ICC), Edinburgh 1980, p. 376; H. G. M. Williamson, *Ezra, Nehemiah* (WBC), v. 16, Texas 1985, p. 325.

41 יפת, 1977, עמ' 176-187.

42 יפת, 1977, עמ' 187.

43 J. Barton, "Theological Ethics in Daniel", *The Book of Daniel – Composition and Reception* (J. J. Collins and P.W. Flint eds.), Leiden-Boston 2001, pp. 661-670.

אפשר להתרשם אם כך מהנתונים המקראיים, שיש בספרות בית שני המקראית עדות להיעלמותה של עבודת האלילים מישראל בימי בית שני.

עדויות ספרותיות על הפסקת האלילות בספרות הבת־מקראית הקדומה

גם בספרות הבת־מקראית הקדומה ישנם הדים להפסקת האלילות בימי שיבת ציון. למשל, בספר יהודית הגוזשב בין הספרים הקדומים⁴⁴ בספרות הבת־מקראית, מובא: "כי לא קם בדורותינו ואין ביום הזה לא שבט ולא משפחה ולא בית אב ולא עיר ממנו אשר יעבדו לאלילים מעשה ידי אדם כאשר היה בימי קדם" (יהודית ת, יח). גם בבן סירא, אין תוכחה או אזכור של עבודת אלילים.⁴⁵

הפסקת עבודת האלילים בישראל בתקופה הפרסית

על פי הממצאים הארכאולוגיים

אפרים שטרן, גדול חוקרי התקופה הפרסית בארץ ישראל, סיכם לאחרונה את מסקנותיו על אודות צמצום עבודת האלילים בעם ישראל במאמר תמציתי וחשוב.⁴⁶ שטרן טוען שערב הכיבוש הבבלי, במאה השביעית לפנה"ס, נמצאו עדויות לפולחן אלילי ככל הריכוזים הגכריים במרחב שבין מסופוטמיה למצרים. הצלמיות אופיינו במאפיינים לאומיים של העמים השונים של המרחב (אדומים, פלשתים וכד'). באזור יהודה קיימות להערכתו מאות עדויות לפולחן הלאומי היהודי, עבודת ה', שהיה דומה לפולחן הפגאני וכלל צלמיות המאפיינות רק את אזור יהודה, מעין "פגאניות יהודית".⁴⁷ מתקופת הכיבוש הבבלי אין די ממצאים, וברור שמפת ההתיישבות השתנתה כליל. הצלמיות מהתקופה הפרסית נעדרו סממנים לאומיים עקב ההשתנות האתנית של יושבי האזור, ויש להן מספר מאפיינים בולטים. מכל-מקום בנוגע לאזורי היישוב היהודי חסרים ממצאים פגאניים, ובלשונו של שטרן:

In these areas of the country inhabited by Jews during the Persian Period, on the other hand, not a single cultic figurine or sanctuary has been found! This in spite of many excavations and surveys that have been conducted, and the same is true of Samaria. (Stern 2006, p. 201)

44 כך גרינץ, בתוך: י"מ גרינץ, ספר יהודית, ירושלים תש"ז, עמ' 7-17.

45 עבודת האלילים חוזרת באופן חלקי לישראל כמתכונתה ההלניסטית בתקופה היוונית ויש לכך הדים בספרות הבת־מקראית מהתקופה היוונית והרומית. כמו המובא בספר מקבים: "ורבים מישראל רצו בעבודתו ושל אנטיוכוס וזבחו לאלילים ויחללו את השבת" (מקבים א, א, מג) ועוד.

46 ראו: E. Stern, "The Religious Revolution in Persian-Period Judah", *Judah and the Persian Period* (O. Lipschits and M. Oeming, eds.), Indiana 2006, pp. 199-296 (להלן: שטרן 2006).

47 כך שטרן 2006, עמ' 201, וראו עוד: R. Klotter, *The Judean Pillar-Figurines and the Archeology of the Asherah*, Oxford 1996.

שטרן מצביע על מספר ממצאים שמהם עולה שמעמדו של המקדש ואופי העבודה בו בתקופה הפרסית השתנה מאוד. מטבעות של כוהני המקדש מעידים לדעתו על השפעתו של המקדש אפילו על חיי הכלכלה.⁴⁸ על השינויים העמוקים בעבודת ה' במקדש במעבר מבית ראשון לשני מציע שטרן ללמוד גם מתוך השוואה למקדש השומרוני בהר גריזים. מאות ממצאים נמצאו על ידי יצחק מגן במתחם, רובם טרם התפרסמו, ובכל זאת אפשר להערכתו של שטרן ללמוד רבות ממה שהתפרסם. מן המאה השביעית נמצאו ממצאים פגאניים, המעידים שבתקופה זו עדיין שימש המקדש בהר גריזים כמרכז פגאני. ואילו במהלך הזמן השתנה אופי העבודה בו והוא הפך להיות מונותאיסטי.⁴⁹ מחותמות שנמצאו מחוץ לאזור יהוד אפשר לדעתו ללמוד גם על מעמדו של המקדש הירושלמי בעיני הפזורה היהודית בבבל והפזורה היהודית במצרים.⁵⁰

שינויים זתיים בעם ישראל בתקופה הפרסית על פי הערכות החכמים בספרות חז"ל

אף על פי שספרות חז"ל נוצרה מאות שנים לאחר התקופה הפרסית מעניין להשוות את מסקנותינו להערכות של החכמים הנוגעות לתקופה הזו. התקופה הפרסית נחשבה על ידי חכמים כנקודת מפנה שבה התחוללו שינויי עומק רבים. המרכזי שבהם נוגע להפסקת עבודת האלילים, שהחכמים כינו אותה "עבודה זרה".⁵¹ החכמים היו חלוקים בשאלה מתי נעקר יצר עבודה זרה:

"זאת קומתך דמתה לתמר" (שיר השירים ז, ח). ר' חוניה בשם ר' רוסא בר טבת שני יצרים ברא הקב"ה בעולמו, יצר עבודת כוכבים ויצר זנות, יצר עבודת כוכבים כבר נעקר... אימתי נעקר יצר עבודת כוכבים? רבי בנייה אמר אלו מרדכי ואסתר, ורבנן אמרי אלו חנניה, מישאל ועזריה. (שיר השירים רבה [וילנא] פרשה ז, יב)

במקום אחר בדברי חז"ל מצאנו דעה שלפיה נעקר יצר עבודה זרה בימי נחמיה:

דכתיב: "ויעשו כל הקהל השבים מן השבי סוכות וישבו בסוכות כי לא עשו מימי ישוע בן נון כן בני ישראל" (נחמיה ח, יז) וגו' "ותהי שמחה גדולה מאד" (שם), אפשר בא דוד ולא עשו סוכות עד שבא עזרא... דבעי רחמי על יצר דעבודה זרה ובטליה וביקשו רחמים לבטל את יצר עבודה זרה וביטלוהו, ואגין זכותא עליהו וזכותו של עזרא הגנה עליהם] כי סוכה וכמו סוכה]. (בבלי ערכין לב ע"ב)

48 הממצאים הוצגו על ידי ספייר וברג, בתוך: A. Spaer, "Juddua the High Priest", *Israel Numismatic Journal*, 9 (1986-1987), pp. 1-3; D. Barag, "A Silver Coin of Yohanan the High Priest and the Coinage of Judaea in the Fourth Century BC", *Israel Numismatic Journal*, 9 (1986-1987), pp. 4-21.

49 ראו: E. Stern and Y. Magen, "Archaeological Evidence for the First Stage of the Samaritan Temple: on Mount Gerizim", *Israel Exploration Journal*, 52 (2002), pp. 49-57.

50 שטרן 2006, עמ' 203-204.

51 א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים השלי"ז, עמ' 17.

את דברי החכמים אפשר לראות כמחלוקת באשר למועד הפסקת האלילות – בימי רעיו של דניאל, בימי מרדכי ואסתר או בימי נחמיה. מכל מקום אפשר לראות אותם כציוני שלבים בעקירת יצר עבודה זרה: קודם כל במסירות הנפש של חנניה, מישאל ועזריה בכבשן האש (הסיפור בדניאל פרק ג),⁵² לאחר מכן בימי מרדכי ואסתר, ולבסוף בימי נחמיה. שלושת השלבים הללו התרחשו בתקופה הבבלית החדשה ונמשכו אל תוך התקופה הפרסית.

מן המקורות בספרות חז"ל עולים שינויים נוספים הקשורים לעולם הרוח בתקופה הפרסית, וביניהם: הפסקת הנבואה עם המעבר לתקופה היוונית,⁵³ צמצום דרסטי בניסים הגלויים במקדש עם המעבר לימי אלכסנדר מוקדון,⁵⁴ תחילת התגלות התורה שבעל פה על ידי החכמים מהתקופה הפרסית ואילך.⁵⁵ החכמים ראו אם כך את הפסקת האלילות בתקופה הפרסית כחלק ממערך

52 אפשר להניח שהחכמים קיבלו כמהימנה את הכרונולוגיה המקראית וראו את ספר דניאל כעדות להתרחשויות בתקופה הבבלית החדשה עד תחילת התקופה הפרסית. ראו: ר' רביב, "השפעתו של ספר דניאל על פרשנות המקרא של חז"ל", עיוני מקרא ופרשנות, ח (תשס"ח), עמ' 97-118.

53 כמובא בחיבור סדר עולם: "הוא אלכסנדרוס מוקדון שמלך י"ב שנה. עד כאן היו הנביאים מתנבאים ברוח הקודש (סדר עולם [מיליקובסקין] פרק ל). וראו: ח' מיליקובסקי, "סוף הנבואה וסוף המקרא בעיני סדר עולם, ספרות חז"ל והספרות שמסביב לה", סידרא, י (1994), עמ' 83-94.

54 כמו שעולה מרברי התוספתא בסוטה:

כל זמן שהיה שמעון הצדיק קיים היה נר מערבי תדיר. משמת הלכו ומצאוהו שכבה. מיכן ואילך מוצאין אותו פעמים כבה פעמים דולק. כל זמן שהיה שמעון קיים היתה מערכה תדירה, כשמסדרין אותה כשחורית היתה מתגברת והולכת כל היום כולו והיו מקריבין עליה תמידין ומוספין ונסכיהן ולא היו מוסיפין עליה אלא שני גיזרי עצים עם תמיד של בין הערביים כדי לקיים מצות עצים בלבד שנ' 'זבער עליה הכהן' (ויקרא ו, ה). משמת שמעון הצדיק תשש כחה של מערכה, כשמסדרין אותה בשחרית לא היו נמנעין מלהוסיף עליה עצים כל היום כולו. כל זמן שהיה שמעון קיים ברכה נכנסת בשתי הלחם ובלחם הפנים שתי הלחם מתחלקות בעצרת לכהנים ולחם הפנים ברגל לכל המשמרות לאנשי משמר, יש מהן שאוכלין ושובעין ויש מהן שאוכלין ומותירין ולא עלה ביד כל אחד ואחד אלא כזית. משמת שמעון הצדיק לא היתה ברכה נכנסת לא בשתי הלחם ולא בלחם הפנים הצנועין מושכין ידיהם והגרננין חולקין ביניהן ולא עלה ביד כל אחד ואחד אלא כפול (תוספתא [ליברמן] סוטה, פרק יג, ה"ז, עמ' 233).

לפי המסורת המובאת במשנה, הניסים שהתחוללו דרך קבע במקדש בבית שני היו הרבה פחות מרשימים מהניסים עד ימי שמעון הצדיק, ראו: משנה אבות פרק ה, ה. הקשר בין שמעון הצדיק לימי אלכסנדר מוקדון, לפחות לפי תפיסתם של החכמים, מובא במספר הקשרים בספרות חז"ל, למשל, בבבלי יומא: "יום שבקשו כותיים את בית אלהינו מאלכסנדרוס מוקדון להחריבו ונתנו להם. באו והודיעו את שמעון הצדיק. מה עשה? לבש בגדי כהונה, ונתעטף בכגדי כהונה, ומיקירי ישראל עמו, ואבוקות של אור" (בבלי יומא ס ע"א). וראו עוד על הצמצום של ניסי המקדש בימי שמעון הצדיק: בבבלי יומא כא ע"ב; שם לט ע"א.

55 כמו שעולה מדברי המשנה הפותחים את מסכת אבות: "משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים ונביאים מסרה לאנשי כנסת הגדולה הם אמרו שלשה דברים הוו מתונים בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה. שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה הוא היה אומר על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים" (משנה אבות א, א-ב).

גם השינויים בשפה ובכתב העברי שהתחוללו מתקופה זו ואילך נקשרו לשינויים הללו. ראו: "ולמה נקרא שמה אשורי על שום שעלה עמהן מאשור ר' אומר בכתב אשורי ניתנה תורה לישראל וכשתאור נהפכה להן לרועץ וכשזכו בימי עזרה חזרה להן אשורית, שנ' 'שובו לביצרון אסירי התקוה גם היום מגיד משנה אשיב לך' (זכריה ט, יב)" (תוספתא סנהדרין [צוקרמאנדל] ד, ז, עמ' 422). פיתוח של המסורת נמצא בבבלי סנהדרין כא ע"ב - כב ע"א.

כולל של שינויי עומק בתקופה זו, שהובילו בסופו של דבר להפסקת היצירה המקראית ולהתפתחותה של התורה שבעל פה.

סיכום

התופעה של הפסקת עבודת האלילים בישראל בתקופה הפרסית עולה אם כך משלושת התחומים שבחנו. בספרי הנבואה המאוחרים נעלמת כמעט לחלוטין התוכחה המסורתית של הנביאים על האלילות ולכל היותר מובאות בהם תוכחות המשקפות זיכרונות מן העבר. בספרים "ההיסטוריים" המאוחרים נעלמת לחלוטין האלילות, ומשתקפת חברה יציבה יותר באמונתה וכאורחות חייה. גולת הכותרת היא אולי האמנה שנכרתה בימי נחמיה, שבה מתחייבים יושביה היהודים של ציון התחייבויות שונות הנוגעות לעבודת ה', ולא נזכרת בה התחייבות להפסיק לעבוד את האלילים. שינויים אלה מצאו אישוש בממצאים ארכאולוגיים מן התקופה הפרסית, על פי הערכותיו של אפרים שטרן, גדול הארכאולוגים של ארץ ישראל בתקופה הפרסית. לפי ממצאיו "הפגאניות היהודית" שאפיינה את יושביה היהודים של מלכות יהודה בשלהי ימי בית ראשון נעלמה לחלוטין מהיישובים היהודיים בתקופה הפרסית. תרומתה של ספרות חז"ל בנוגע להפסקת האלילות היא בקשר שקשרו חכמים בין הפסקת האלילות בתקופה הפרסית לתופעות נוספות שהתחוללו במעבר בין התקופה הפרסית לתקופה היוונית.

אפשר אם כך להסיק שבתקופה הפרסית חל מהפך עמוק בתודעתם ובעולמם הרוחני של יושביה היהודים של ארץ ישראל, שהשפיע על ההיסטוריה היהודית לאורך כל הדורות הבאים.